

Analysis of Quranic-ethical examples of preferring personal interests over the will of God Almighty and strategies for dealing with it from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli

Amirhossein Mansouri Nouri ¹ | Sajjad Shahbazi ²

1. Ph.D. in Philosophy, Assistant Professor in the Department of Theology at Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran. Iran. (Corresponding Author) (amirhoseindoa@gmail.com)
2. A second-level (Level 2) seminary student at Marvi Islamic Seminary.

Research Article

Abstract

The aim of the present study is to identify and analyze the factors and examples of the Quranic preference for personal interests over the will of God and the strategies for dealing with it. An attempt has been made to design the main question, "What analysis can be presented on the Quranic-moral examples of the preference for personal interests over the will of God Almighty and the strategies for dealing with it from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli?" In this study, in order to answer the main question, the authors have tried to select verses that are considered the roots of the preference for personal interests over the will of God from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli and analyze them using his interpretative and philosophical works in order to find examples that are considered the roots of the preference for interests and to be able to suggest appropriate strategies. A descriptive-analytical method has been used using library tools. The main findings of the study from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli are: First, man naturally seeks perfection; the desire to improve and reach a superior point is instilled within him. Second, despite the innate perfectionism, many people stumble in recognizing the right path and instead of true perfection, they pursue deceptive manifestations such as superiority, power, or pleasure. The authors' analyses show that the cognitive error that leads to the preference of personal interests - as illusory perfection - over the divine will - as true perfection - is based on the fact that desire and imagination dominate human reason and human vision deviates from the purpose of creation. As a solution to prevent this cognitive error, the three steps of "recognizing true perfection instead of illusory perfection"; "faith and jihad" and "self-sacrifice in the way of God" have been received and suggested from the works of Ayatollah Javadi Amoli.

Keywords: illusory perfection, self-interest, worldliness, Quranic ethics, superiority, and Javadi-Amoli.

Received: 2026-06-08, Revised: 2026-08-12, Accepted: 2026-08-24, Published: 2026-09-02

■ Mansouri Nouri, Amirhossein; Shahbazi, Sajjad (2026). Analysis of Quranic-ethical examples of preferring personal interests over the will of God Almighty and strategies for dealing with it from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli. *Revelatory Ethics A Research Quarterly Journal of Ethics*, 2 (39), 7 -32. DOI: 10.22034/re.2026.585765.2180

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended abstract

One of the fundamental tendencies in human nature is the desire for perfection; The desire for perfection is ultimately directed to the holy essence of the Most High; Because the good that exists in the beings and affairs of the world is a relative good and the existence of the Almighty is considered absolute good (Javadi Amoli, 2008, vol. 8, p. 311)

Some people find their perfection in absolute poverty in relation to God Almighty - true perfection - and others know themselves in a position of independence from God Almighty - illusory perfection. For example, the Holy Quran says: "Indeed, Pharaoh was arrogant and haughty in the land (Egypt) (Qasas, 4; Fayd al-Islam Isfahani, 1378, Vol. 2, p. 768)"; Pharaoh's arrogance and haughtiness reaches a point where he says: "I have not known for you any god other than Me (Qasas, 38)"; From this noble verse, it can be understood that Pharaoh found his perfection in a position of independence from God Almighty. This understanding represents a type of "illusory perfection" that stems from self-conceit and self-interest.

This article will attempt to find an answer by studying and collecting verses that point to radical examples of the preference of personal interests over divine will, delving into the interpretative and philosophical theories of Ayatollah Javadi Amoli, and analyzing the findings. This was the same motivation that led Pharaoh to rely on her evil nature to seek superiority over everyone and to prefer illusory perfection to true perfection - the realization of absolute poverty in relation to God Almighty.

Description and analysis of verses pointing to instances of preference for personal interests over divine will

The existential status of man in the Holy Quran is explained at two fundamental levels:

The first level: It concerns the identity of man. In this level, in contrast to the logicians' definition of man as a "speaking animal," the Quran considers man to be "living, divine," meaning a living being whose life is manifested in the divine, which is the melting in the manifestation of divinity, and whose purpose is to move toward the manifestation of the beautiful names of God (Javadi Amoli, 2002, p. 37).

The second level: It is dedicated to the manner in which the divine essence of man (i.e., life and divine) is fecundated and the path to achieving human perfection. This level also includes examining the facilitating conditions (ease) and the difficult obstacles (difficulty) along this path, as well as identifying the companions and bandits of this path (Javadi Amoli, 2002, p. 37-38).

Description of verses pointing to instances of prioritizing personal interests over the will of God

A) Supremacy: According to the authors, the term "supremacy" is the first manifestation of preferring personal interests over divine will.

Some commentators believe that Pharaoh, through his superiority and misuse of power, divided the people into different groups and deliberately created discord and separation among them so that the descendants of the Israelites would be destroyed (Tabatabai, 1374, vol. 16, pp. 8-9; Tabarsi, 1415, vol. 7, pp. 413-414 and Makarem Shirazi, 1374, vol. 16, pp. 11-12).

B) Arrogance: Arrogance is another manifestation that indicates the preference of personal interests over the will of God. The following verses can be cited as evidence:

C) Preferring: this world over the hereafter: The title of preferring this world over the hereafter is another manifestation that indicates the preference of personal interests over the will of God.

After systematically describing the verses related to the preference of personal interests over divine commands from the perspective of the Holy Quran, it is appropriate to analyze the verses and their implications on how personal interests are preferred over divine commands.

It is worth noting that God Almighty has always opened the door of His mercy even to the most wicked of His servants; but man's lust for power and self-interest, which is rooted in selfishness, self-conceit, and arrogance, prevents man from seeing this mercy and taking steps on the path of true perfection – absolute poverty towards the Almighty. Human perfection is not realized in the establishment of “ego” but in servitude, submission to the divine command, which is the result of understanding poverty in essence and absolute need towards the Almighty (Javadi Amali, 1372, vol. 1, p. 409).

Analysis of verses pointing to instances of prioritizing personal interests over divine will

1. The desire for superiority causes neglect of the truth of existence in the face of the world's deception.

One of the manifestations of preferring personal interests over divine commands is man's desire for superiority. This factor causes him to neglect true perfection.

2. Arrogance causes greed and greed for the world.

One of the manifestations of preferring personal interests over divine commands is arrogance. Having arrogance is analyzed in the verses of the Holy Quran by describing the course of Satan. When God ordered Satan to prostrate to Adam, four major mistakes caused his rebellion against the truth:

- Self-righteousness and incorrect standardization
- Arrogance in the face of God's command.
- Blind attachment to one's own thoughts.
- Preferring one's own desires over obedience to God.

3. Preference for worldly interests causes instability in the criteria for decision-making and action:

One example of preference for personal interests over divine commands is the preference for worldly interests over the Hereafter, which causes instability in human criteria for decision-making and action.

A solution to deal with the preference of personal interests over divine will.

A) Understanding and awareness:

The best art for a human being is his wisdom and intellect. It is enough in the virtue of intellect that even those who do not have it try to introduce themselves as wise and intelligent (Javadi Amoli, 2009, p. 140); Human understanding and awareness of the truth of the world are fundamental.

B) Faith and Jihad:

Another way to combat the preference of personal interests over the will of God is faith and jihad; in Surah As-Saff, which was mentioned earlier, God mentions the most important human capital as human life and property, and man sees his benefit and advantage in preserving them, and this is considered a kind of illusory perfection.

C) Self-sacrifice in the way of God:

Another way to deal with the preference of personal interests over the will of God is to sacrifice oneself in the way of God.

List of the Most Important Sources

1. in persian, Javadi Amoli, Abdullah, 2009, Tasnim Commentary, Israa Publishing Center, Qom, Iran.
2. in persian, Javadi Amoli, Abdullah, 2002, The Face and Character of Man in the Quran, Israa Publishing Center, Qom - Iran.
3. in persian, Javadi Amoli, Abdullah, 1993, Sharia in the Mirror of Knowledge, Raja Cultural Publishing Center, Marvi Press.
4. in Arabic, Tabataba'i, Muhammad Hossein, 1995, Al-Mizan fi Tafsir al-Quran, Ismailis.
5. in Arabic, Sheikh Tabarsi, 1415-1995, Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Al-Alamy Publications Institute, Beirut - Lebanon, first edition.
6. in persian, Makarem Shirazi, Nasser, 1995, Tafsir Nimnu, Dar Al-Kutb Al-Islamiyya Publishing House, Tehran, 32nd edition.
7. in persian, Faiz-ul-Islam Isfahani, Ali Naqi, 1999, Translation and Commentary of the Holy Quran, Faqih Publishers, Tehran - Iran.

تحلیل نمونه‌های قرآنی - اخلاقی ترجیح منافع شخصی بر خواست خدای متعال و راهکارهای مقابله با آن از منظر آیت‌الله جوادی آملی

امیرحسین منصوری نوری* | سجاد شهبازی**

چکیده

هدف از پژوهش حاضر شناخت و تحلیل عوامل و نمونه‌های قرآنی ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی و راهکار مقابله با آن است و سعی شده با طراحی پرسش اصلی «چه تحلیلی بر نمونه‌های قرآنی - اخلاقی ترجیح منافع شخصی بر خواست خدای متعال و راهکارهای مقابله با آن از منظر آیت‌الله جوادی آملی» می‌توان ارائه داد؟ در این پژوهش، نگارندگان به منظور پاسخ‌گویی به پرسش اصلی، سعی کرده‌اند آیاتی که از منظر آیت‌الله جوادی آملی ریشه‌های ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی شمرده شده‌اند گزینش کرده و با استفاده آثار تفسیری و فلسفی ایشان به تحلیل آن‌ها بپردازند تا از این رهگذر نمونه‌هایی که به مثابه ریشه ترجیح منافع به نظر رسیده است را یافته و بتوانند راهکارهای متناسب را پیشنهاد دهند. از روش توصیفی - تحلیلی با استفاده از ابزار کتابخانه بهره برده‌اند. یافته‌های اصلی پژوهش از منظر آیت‌الله جوادی آملی عبارت‌اند از: نخست؛ انسان به طور فطری به دنبال کمال است؛ میل به بهتر شدن و رسیدن به نقطه‌ای برتر در درون او نهاده شده است. دوم؛ با وجود کمال‌طلبی فطری، بسیاری از انسان‌ها در تشخیص راه درست دچار لغزش می‌شوند و به جای کمال حقیقی، در پی جلوه‌های فریبنده‌ای چون برتری طلبی، قدرت یا لذت می‌روند. تحلیل‌های نگارندگان نشان می‌دهد خطای شناختی که ترجیح منافع شخصی - به مثابه کمال موهوم - بر خواست الهی - به عنوان کمال حقیقی - را در پی دارد بر این اساس است که میل و خیال بر عقل انسان چیره شده و نگاه انسان از هدف آفرینش، منحرف می‌گردد؛ به عنوان راهکار جلوگیری از این خطای شناختی سه گام «شناخت کمال حقیقی به جای کمال موهوم»، «ایمان و جهاد» و «از خود گذشتگی در راه خدا» از آثار آیت‌الله جوادی آملی دریافت و پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها:

کمال موهوم، منفعت شخصی، دنیا طلبی، اخلاق قرآنی، برتری طلبی و جوادی آملی.

* استادیار گروه الهیات دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) (amirhoseindoa@gmail.com)

** طلبه سطح دوم حوزه علمیه مروی. (Mohamadheydar812@gmail.com)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۵/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۱۱)

□ منصوری نوری، امیرحسین؛ شهبازی، سجاد (۱۴۰۵). تحلیل نمونه‌های قرآنی - اخلاقی ترجیح منافع شخصی بر خواست خدای متعال و راهکارهای مقابله با آن از منظر آیت‌الله جوادی آملی. *فصلنامه اخلاقی و حیانی*، ۲ (۳۹)، ۷ - ۳۲.

۱. بیان مسئله

یکی از گرایش‌های بنیادین در فطرت انسان، میل به کمال است؛ میل به کمال در نهایت به ذات مقدس حق تعالی معطوف می‌شود؛ زیرا خیری که در موجودات و امور عالم وجود دارد خیر نسبی بوده و وجود حق تعالی خیر مطلق شمرده می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۳۱۱)؛ از همین رو است که تمامی تلاش‌ها و حرکت‌های انسان، از این میل درونی سرچشمه می‌گیرد؛ هرچند، ادراک انسان‌ها از مصداق کمال متفاوت است و هرکس، گمشده خویش - کمال - را در پدیده‌ای خاص جست‌وجو می‌کند و با تمام قوا در طلب آن می‌کوشد، در نتیجه، بعضی انسان‌ها در پی رسیدن به مرتبه‌ای برتر، به جای کمال حقیقی^۱، گرفتار کمال موهوم می‌شوند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۳۱۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۱، ص ۳۲، جوادی آملی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۴۷۴) برای توضیح بیشتر، عده‌ای کمال خود را در فقر مطلق نسبت به حق تعالی می‌یابند - کمال حقیقی - و گروهی دیگر، خویش را در جایگاه استغنائی از حق تعالی - کمال موهوم - می‌شناسند^۲ به عنوان مثال، قرآن کریم می‌فرماید: «به درستی که فرعون در زمین (مصر) تکبر و گردنکشی کرد (قصص، ۴؛ فیض الاسلام اصفهانی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۷۶۸)»؛ تکبر و گردنکشی فرعون به نقطه‌ای می‌رسد که می‌گوید: «من خدایی جز خود برای شما ندانسته‌ام (قصص، ۳۸)»؛ از این آیه شریفه می‌توان برداشت کرد که فرعون، کمال خویش را در جایگاه استغنائی از حق تعالی یافته است، این برداشت، نمایانگر نوعی «کمال موهوم» است که از خود برتری‌بینی و منفعت طلبی نشأت می‌گیرد^۳، این همان انگیزه‌ای بود که فرعون را بر آن داشت تا با تکیه بر خوی شیطانی خود، در پی برتری بر همگان باشد و کمال موهوم را به جای کمال حقیقی - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - ترجیح بدهد؛ نظر به وجود این نوع گرایش به منفعت مادی و شخصی در انسان و آثار سوء آن، شناخت و هدایت صحیح این نوع گرایش از اهمیت و ضرورت بسزایی برخوردار خواهد

۱. کمال حقیقی همان فقر مطلق نسبت به حق تعالی است که عده‌ای از آن غافل هستند و کمال موهوم را ترجیح می‌دهند.

۲. لازم به ذکر است انسانی با درک فقر مطلق خودنگاری را رها کرده است، قدرت طلبی، برتری طلبی و ... او نیز در جهت حق تعالی به عنوان موجود حقیقی عالم بوده و از طلب قدرت منفی مبرا خواهد بود.

۳. ریشه کمال موهوم فرعون در خودبینی و مادی‌گرایی او بود؛ زیرا کمال را در بی‌نیازی از خدا می‌دید، نه در بندگی او سلطه‌جویی و منفعت طلبی، میل فطری او به کمال را منحرف کرد و استغنائی از حق را اوج کمال پنداشت؛ از این رو، به جای قرب الهی، قدرت و لذت دنیوی را هدف گرفت.

بود تا جایی که باید اذعان داشت که کمال موهوم (منفعت مادی و شخصی) یکی از قوی‌ترین عوامل گرایش‌ناادرست در انسان است، لازم به ذکر است نگارندگان منفعت مادی و شخصی را با این لحاظ که به طور مستقل و بدون دیدگاه توحیدی و وجهه نظر قرار گیرد از مصادیق کمال موهوم برشمرده‌اند و چنانچه این‌گونه منافع با نگاه توحیدی لحاظ شوند چه بسا ابزار رسیدن به کمال حقیقی تلقی شوند؛ علی‌رغم ضرورت گفته شده و نیاز انسان به شناخت کمال حقیقی نگاهی جامع میان نمونه‌های ریشه‌ای ترجیح منافع شخصی و راهکارها از دیدگاه متفکرین از جمله آیت‌الله جوادی آملی به وضوح مورد تبیین پژوهشگران واقع نشده است، بدین سبب برخی انسان‌ها به صورت فردی یا اجتماعی، منافع مادی و شخصی خود را بر دستورات شرعی ترجیح می‌دهند و سعادت خویش را به خطر می‌اندازند؛ نگارندگان برای تبیین این حقیقت، بر آن‌اند تا با استناد به آیات قرآن کریم و از منظر آیت‌الله جوادی آملی به بررسی این موضوع بپردازند تا مصادیق ریشه‌ای و راه‌های مقابله با ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی را به دست آورده و تحلیل کنند؛ بنابراین، رسالت اصلی این نوشته پاسخ به این پرسش است: «چه تحلیلی بر نمونه‌های قرآنی - اخلاقی ترجیح منافع شخصی بر خواست خدای متعال و راهکارهای مقابله با آن از منظر آیت‌الله جوادی آملی می‌توان ارائه داد؟» نوشتار حاضر، با مطالعه و گردآوری آیاتی که به نمونه‌های ریشه‌ای ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی اشاره دارد و کند و کاو در نظریات تفسیری و فلسفی آیت‌الله جوادی آملی و تحلیل یافته‌ها در راستای یافتن پاسخ تلاش خواهد کرد؛ در مسیر کندوکاو برای پاسخگویی به پرسش اصلی، ناچار باید به پرسش‌های فرعی نظیر: «از منظر جوادی آملی کدام آیات قرآن کریم به ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی اشاره کرده‌اند؟»؛ «نمونه‌ها و عوامل ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی از منظر جوادی آملی چیست؟» و «راهکارهای مقابله با ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی از منظر جوادی آملی چیست؟» پاسخ داده شود.

اکنون برای روشن‌تر شدن موضوع و جلوگیری از پژوهش موازی به پیشینه تحقیق پرداخته خواهد شد.

۲. پیشینه تحقیق

تا آنجا که نگارندگان جستجو کرده‌اند مقاله‌ای که با نسبت خوبی به پژوهش حاضر نزدیک باشد نیافته‌اند اما در زیر به برخی از مقالات که هرکدام از جهتی به جستار فعلی نزدیک هستند گزارش می‌گردد.

الف) مقاله «نظریه انگیزش در اندیشه دینی (بشیری، ۱۳۹۳، ص ۶۰-۳۹)»؛ به عوامل انگیزه‌بخش

مانند نیت، اراده، شوق و ... اشاره کرده است، از آن جا که این عوامل در جهت رسیدن به کمال نیز می توانند انگیزه بخشی داشته باشند، تا حدی به بخش طلب کمال در جستار حاضر نزدیک است، اما پژوهش پیش رو سعی دارد طلب کمال را در راستای کمال حقیقی تحلیل کرده و راهکار عدم انحراف از آن را از منظر آیت الله جوادی آملی نمایش دهد و از این جهت از مقاله «نظریه انگیزش در اندیشه دینی (بشیری، ۱۳۹۳، ص ۳۹-۶۰)» متمایز خواهد بود.

ب) مقاله «سعادت دنیوی از منظر اهل بیت (حقیقت، اسباب و اهداف) (هاشمی، اسدیان شمس، ۱۳۹۹، ص ۸۰-۱۱۰۵)»؛ این پژوهش به استفاده صحیح از مواهب مادی اشاره دارد که در اصل موضوع استفاده از مادیات با مقاله حاضر قرابت موضوعی دارد هرچند که در نحوه استفاده در تضاد با جستار پیش رو است. از آن جا که این تقابل در پژوهش حاضر اهمیت دارد این مقاله به عنوان پیشینه ذکر شده است.

ج) مقاله «نگاه تفسیری آیت الله جوادی آملی به مراتب محبت الهی در عالم هستی (موفق، محمد هاشمی، ۱۳۹۶، ص ۳۵-۵۷)»؛ این مقاله در مصداق با مقاله پیش رو یکسان است به این معنی که مصداق اتم موجود شایسته محبت حق تعالی است همان طور که مصداق یگانه کمال خدای متعال است اما وجه تمایز مقاله حاضر این است که این جستار در پی شناخت کمال حقیقی و راهکار عملی عدم انحراف از آن است اما مقاله «مراتب محبت در عالم هستی» تنها در پی اثبات نظری خدای متعال به عنوان مصداق نهایی محبت ورزی است.

د) مقاله «دنیاگرایی، آسیب فرهنگی از منظر قرآن (احمدزاده، ۱۳۸۷، ص ۵۴-۵۵)»؛ دال مرکزی این مقاله دنیاگرایی است و چرایی آسیب فرهنگی بودن این پدیده، اما در مقاله پیش رو دال مرکزی ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی است و دنیاگرایی یکی از مصادیق اصلی است نه آن که مانند مقاله «دنیاگرایی، آسیب فرهنگی» خود موضوع باشد.

چنانکه پیش تر گفته شد پژوهش حاضر سعی دارد با بهره گیری از آثار آیت الله جوادی آملی نمونه های ریشه ای قرآنی - اخلاقی ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی را برشمرده و با تحلیل نمونه ها ابعاد موضوع و راه های مقابله با آن را مورد کند و کاو قرار دهد.

پس از بررسی پیشینه تحقیق به توصیف آیاتی از قرآن کریم که به ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی اشاره دارند پرداخته خواهد شد.

۳. ابضاح مفهومی

در این بخش به تبیین دو مفهوم بنیادین که در ادامه مورد استفاده قرار می‌گیرد پرداخته خواهد شد:

الف) انسان به مثابه حیوان ناطق: این تعریف از انسان ریشه در اندیشه ارسطو دارد (زمانی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۳ - ۱۳۰) و اکنون نیز مبنای طرح‌ریزی علوم بشری برای زندگی انسان است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۱۵) و با این طرح ریزی عقل (نطق) به کمک غضب و شهوت به عنوان مؤلفه‌های حیوانیت آمده و سبب پست‌تر شدن چنین انسانی حتی از حیوانات خواهد شد (خمینی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۸) به این معنا که حیوان به دلیل عدم بهره‌مندی از عقل استفاده‌ای محدود و متناسب با حیوانیت از غضب و شهوت می‌کند، اما انسان تربیت نیافته از عقل برای پیش‌برد اهداف غضب و شهوت در مسیر سوء بهره گرفته و به مراتب بدتر از حیوانات عمل کرده و می‌توان گفت در حیوانیت گوی سبقت از حیوانات خواهد بود (خمینی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۸).

به نظر نگارندگان باید به این نکته توجه کرد که نطق و عقل در این خوانش به معنای بکارگیری تفکر در مسیر تقویت حیوانیت است، به عبارت دیگر می‌توان این‌گونه بیان کرد، اگر حیوان ناطق صرفاً به معنای حیوانیت باشد نطق و عقل نیز در خدمت همین بُعد قرار می‌گیرد اما اگر حیوان به معنای بهره‌مندی از حیات باشد نطق و عقل مسیر این حیات را از سلطه نفس خارج و به مسیر عقلانیت - که حرکت به سوی علل عالی وجود که همان خدای متعال است (طباطبایی، ۱۳۱۴ هـ. ق. ص ۱۷) - هدایت می‌کند. بر این اساس انسان با به کارگیری عقل مسیر تآله و کمال انسانی - را می‌پیماید (خمینی، ۱۳۸۹، ص ۶) با این خوانش می‌توان گفت حی متآله که در ادامه مورد اشاره قرار می‌گیرد تأکیدی بر استفاده از عقل در مسیر تآله خواهد بود.

ب) انسان به مثابه «حی متآله»: حی در این تعریف از انسان به معنای ابدی بودن او در مدار وجود است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۱۶) و دال مرکزی در این تعریف تآله است، انسان پس از اراده برای حرکت اختیاری در مسیر تآله مسیری طولانی را آغاز کرده که این مسیر توسط متفکرین به اجمال و تفصیل بیان شده است تفصیل این مسیرگاه تا صد منزل هم شمرده شده است (انصاری، ۱۳۸۷، ص ۳۴) و ملاصدرا گام‌های چهارگانه‌ای را تحت عنوان اسفاراربعه برای رسیدن به نهایت تآله ترتیب داده است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۷، ص ۲۲).

با این تبیین می‌توان به توصیف و تحلیل آیات در راستای ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی پرداخت.

۴. توصیف و تحلیل آیات اشاره‌کننده به مصادیق ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی

قبل از آنکه به توصیف آیات قرآن کریم پرداخته شود شایسته است، مقام وجودی انسان در قرآن کریم در دو سطح بنیادین تبیین گردد:

مقام اول: ناظر بر هویت انسان است. در این مقام، در تقابل با تعریف منطقیون از انسان به مثابه «حیوان ناطق»، قرآن انسان را «حی متألّه» می‌داند؛ یعنی موجودی زنده که حیاتش در تأله، که همان ذوب در ظهور الوهیت است، متجلی می‌گردد و مقصد آن، حرکت به سوی مظهریت اسماء حُسنی حق است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۱، ص ۳۷).

مقام دوم: به چگونگی باروری و شکوفایی گوهر ملکوتی انسان (یعنی حیات و تأله) و راه نیل به کمالات انسانی اختصاص دارد. این مقام همچنین شامل بررسی شرایط تسهیل‌کننده (سهولت) و موانع دشوار (صعوبت) طی این مسیر، و همچنین شناسایی همراهان و رهزنان این طریق است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۱، ص ۳۷-۳۸).

در این بخش نگارندگان به توصیف آیاتی که بیانگر جلوه‌هایی (نمونه‌های عملی) از ترجیح منافع شخصی و مادی بر خواست الهی است متناسب با مقام دوم خواهند پرداخت، ترجیح منافع شخصی، که نمود عینی آن در برتری طلبی، تکبر و دنیاگرایی دیده می‌شود، در واقع همان ترجیح کمال موهوم بر کمال حقیقی است.

۴.۱. توصیف آیات اشاره‌کننده به مصادیق ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی

لازم است پیش از پرداختن به مصادیق ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی، به این نکته اشاره شود که از آیاتی که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود می‌توان جلوه‌های ریشه‌ای ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی را برداشت کرد و نگارندگان تلاش کرده‌اند، عوامل را به شکلی ترتیبی تنظیم کنند چرا که تحلیل نگارندگان این است که مصادیق شمرده شده از ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی دارای پیوستگی و ترتب بر یکدیگر هستند، به این معنا که چنانچه فردی دچار برتری طلبی شود، خوی نفسانی برتری طلبی در وجود او رشد و نمو کرده و تکبر، دنیا طلبی و بی‌ثباتی در معیار برای او نهادینه گشته و موجبات دوری از حقیقت واقعی - کمال حقیقی - را فراهم خواهد آورد. برای وضوح بیشتر این ترتیب می‌توان گفت برتری طلبی یک حالت درونی است و انسان در باطن خود خویش را برتر از دیگران می‌پندارد، با نهادینه شدن برتری طلبی رفته‌رفته این پندار به عمل منجر و تبدیل به تکبر خواهد شد؛ این باور و عمل در پی آن خطای شناختی ایجاد کرده و دنیا را که محل

بروز این برتری موهوم و تکبر در پی آن است بر آخرت که محل بروز برتری‌های واقعی است ترجیح خواهد داد، پس از این اجمال در تعریف و ترتیب اکنون هریک از موارد به تفصیل مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

الف) برتری طلبی: عنوان برتری طلبی طبق ترتبی که به نظر نگارندگان رسیده است جلوه نخست از ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی به شمار می‌رود^۱ به عنوان شاهد می‌توان به آیات زیر اشاره کرد:

«مَحَقَّقًا فرعون در زمین (مصر) تکبر و گردنکشی کرد، و اهل و مردم آن را (از قبطیها و بنی اسرائیل) گروه گروه گردانید (قبطیها را مقرب و ارجمند نمود، و بنی اسرائیل را به ذلت و خواری انداخت، چنان که می‌فرماید): گروهی از ایشان (بنی اسرائیل) را ضعیف و ناتوان می‌شمرد پسرانشان را سر می‌برید، و زنانشان را (برای خدمتگزاری) زنده می‌گذاشت، البته فرعون از فساد و تباه‌کنندگان بود^۲ (قصص، ۴؛ فیض الاسلام اصفهانی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۷۶۸)؛ فرعون تاجایی پیش روی کرد که ادعای خدایی می‌کرد و برای اثبات ادعای خود، به هامان دستور می‌دهد که برایش برج بلندی بسازد تا شاید بتواند از خدای موسی آگاه شود و موسی را از دروغ‌گویان بشمار آورد «فرعون گفت: ای اشراف و سران [مملکت]! من برای شما هیچ معبودی جز خود نمی‌شناسم، پس ای هامان! برایم بر گل آتش بیفروز [تا آجر محکم و قوی به دست آید]، پس برایم برجی بلند بساز شاید بر معبود موسی آگاهی و اطلاع یابم، و البته من او را از دروغ‌گویان می‌پندارم^۳ (قصص، ۳۸)»، این آیات به برتری طلبی فرعون اشاره دارد تا جایی که حتی می‌توان این احتمال را موجه دانست که

۱. همان طوری که در مطالب بالا بیان شد انسان به طور فطری گرایش به کمال دارد و تمام تلاش خود را می‌کند تا به آن برسد یکی از راه‌های رسیدن به کمال، برتری طلبی است، برتری طلبی به طور مطلق نا مطلوب نیست بلکه اگر در مسیر الهی و رضایت او - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - باشد خوب است به طور مثال برتری طلبی در تقوا مانند: آیه إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (حجرات، ۱۳) یا برتری طلبی در سبقت اعمال خیر مانند: آیه استبقوا الخیرات (بقره، ۱۴۸)، نکته ایی که لازم است مورد توجه قرار بگیرد این است که انسان در تشخیص مسیر درست برتری طلبی دچار خطاء می‌شود و به جا اینکه به کمال حقیقی برسد به کمال موهوم دست پیدا می‌کند و برتری طلبی را برای منافع شخصی خود می‌خواهد.

۲. إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَ يَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ.

۳. وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ.

او خود باور کرده بود که این برتری واقعی است و بر این اساس ترجیح منافع خود بر خواست الهی را توجیه می‌کرد، برخی مفسران معتقدند که فرعون از راه خود برترینی و استفاده نادرست از قدرت، مردم را به گروه‌های مختلف تقسیم کرد و آگاهانه میان آن‌ها اختلاف و جدایی ایجاد کرد تا نسل بنی اسرائیل نابود شود (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۹۸؛ طبرسی، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۴۱۳-۴۱۴ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۱۱-۱۲)؛ هدف از این کار تضعیف وحدت، همبستگی و قدرت اجتماعی مردم بود، فرعون با این رفتار، اصول عدالت الهی و نظم جامعه را برهم زد تا از این رهگذر بتواند خواست خود که حفظ این برتری و استفاده از مواهب آن است را تأمین کند. به نظر نگارندگان می‌توان گفت برخی از فسادهای امروزی ممکن است با منشاء نگاه فرعونی باشد، چراکه فرعون نماد برتری طلبی مذموم که یکی از عوامل فسادآفرینی به‌شمار می‌رود شناخته می‌شود. این برتری طلبی به‌ویژه اگر تحقق پیدا کند و انسان مانند فرعون به برتری‌ها مذموم دست یابد منجر به تکبر شده و عوامل دیگری در ترجیح منافع به وجود می‌آید.

ب) تکبر: عنوان تکبر یکی دیگر از جلوه‌هایی است که به ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی دلالت می‌کند به عنوان شاهد می‌توان به آیات زیر اشاره کرد^۱:

«هنگامی که به فرشتگان گفتیم: «به آدم سجده کنید!» پس [همه] سجده کردند، جز ابلیس که سر باز زد و تکبر ورزید و از کافران شد^۲ (بقره، ۳۴)»، خداوند متعال پس از خلقت آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام)، به خاطر جایگاه والای انسان به ملائکه دستور داد در برابر این مخلوق سجده کنند اما ابلیس که در میان فرشتگان بود، از این فرمان سر باز زد چون خود را برتر از آدم

۱. در هیچ موضعی از قرآن کبر مطلوب شمرده نشده و خدای متعال به طور مطلق تکبر را نهی کرده است: «إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ»؛ همانا خداوند متکبران را دوست ندارد، نکته قابل تأمل این است که گاهی صفاتی مانند عزت نفس، وقار، استواری یا قبول نشدن ظلم، با تکبر اشتباه گرفته می‌شود، این صفات (یعنی دفاع از کرامت انسانی، نپذیرفتن خواری، داشتن شخصیت مستقل)، در قرآن نه تنها مذموم شمرده نشده بلکه توصیه هم شده است، اما این‌ها تکبر نیستند؛ بلکه «عزت» و «کرامت» انسانی‌اند که با تواضع و فروتنی قابل جمع هستند، انسان در مقابل دشمن به نوعی تکبر و مغرور عمل می‌کند که به نوعی تواضع به حساب می‌آید، طبق فرمایش امیر المومنین علیه السلام «التکبر علی المتکبرین هو التواضع بعینه» تکبر کردن در برابر انسان متکبر، به عینه، تواضع است. (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، جلد ۲۰، ص ۲۹۸).

۲. وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ.

می‌دید؛ بر اساس تفسیر آیت الله جوادی آملی می‌توان گفت: آنچه نزد خداوند سبحان اهمیت دارد، تعبد حقیقی انسان و قرارگرفتن او در مسیر وظیفه الهی است؛ بدین معنا که انسان به گونه‌ای عمل کند که مطابق خواست الهی باشد، نه آن گونه که خواست و میل شخصی او اقتضاء می‌کند، در غیر این صورت آشکار می‌شود که انسان در اسارت غریزه و هوای نفس گرفتار شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۲۹۵)؛ نمونه روشن این حقیقت، سرگذشت شیطان است؛ آن گاه که به سبب غلبه هوای نفسانی و خود برترینی، از فرمان الهی سر باز زد و با تکیه بر قیاس موهوم خود گفت: «من از او بهترم؛ مرا از آتش آفریده‌ای و او را از گل» (اعراف، ۱۲)، خدای سبحان فرمود: «از آن [مقام و منزلت] فرود آی! تو حق نداری در آن [مقام] تکبر ورزی! بیرون رو، که تو از خوارشدگانی^۱ (اعراف، ۱۳)»، عامل اصلی عصیان و امتناع شیطان از سجده، که او را مستحق طرد الهی ساخت، استکبار در برابر خداوند بود، نه صرف تکبر نسبت به حضرت آدم علیه السلام؛ زیرا تکبر بر مخلوق، هر چند گناهی اخلاقی است، اما استکبار در برابر فرمان خداوند، کفر به شمار می‌آید (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۲۸، ص ۲۱۰)؛ متکبران از رحمت الهی باز داشته و از راه‌های رشد روی گردان خواهند شد و راه گمراهی را در پیش می‌گیرند: «به زودی کسانی را که در زمین بناحق تکبر می‌ورزند، از [فهم] آیات منصرف می‌سازم؛ [به طوری که] اگر هر نشانه‌ای را ببینند، به آن ایمان نمی‌آورند؛ و اگر راه صواب را ببینند، آن را بر نمی‌گزینند؛ و اگر راه گمراهی را ببینند، آن را بر می‌گزینند این بدان سبب است که آنان آیات ما را دروغ انگاشتند و از آنها غافل بودند^۲ (اعراف، ۱۴۶)»؛ از این رو تکبر در این آیات، اصلی‌ترین مانع ایمان، فهم حقیقت، پذیرش نشانه‌های الهی و حتی درست زیستن معرفی شده است که در آیات هم اشاره شده است «معبود شما معبودی یگانه است پس کسانی که به آخرت ایمان ندارند، دل‌هایشان انکارکننده است و خودشان متکبرانند^۳ (نحل، ۲۲)»؛ «و بر زمین، با تکبر راه مرو، تو هرگز نمی‌توانی زمین را بشکافی و

۱. قَالَ فَأَهْطُ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ.

۲. سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ.

۳. إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ.

طول قامتت هرگز به کوه‌ها نمی‌رسد^۱ (اسراء، ۳۷)؛ «می‌شنود آیات خدا را که بر او خوانده می‌شود، سپس از روی تکبر - گویی آنها را نشنیده است - [بر کفر] اصرار می‌ورزد او را به عذابی دردناک بشارت ده^۲ (جاثیه، ۸)» مفسران قرآن کریم معتقدند که تکبر ریشه در خود برترینی دارد بدین معنا که خود را مستحق جایگاه و مقام بالاتری از دیگران می‌بینند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۴۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۱۴۹ و طبرسی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۲۵) شیطان به خاطر کبر و تعصب خاصی که به فکر او چیره شده بود می‌پنداشت که از حضرت آدم برتر است و علت کفر او به خاطر این بود که فرمان حکمیانه پروردگار را نادرست شمرد. از آنجا که بر اثر برتری طلبی و تکبر توجه انسان به معنویت و آخرت بسیار کم شده یا از بین رفته است و به مرحله ترجیح دنیا بر آخرت رسیده است.

ج) ترجیح دنیا بر آخرت: عنوان ترجیح دنیا بر آخرت یکی دیگر از جلوه‌هایی است که به ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی دلالت می‌کند^۳ به عنوان شاهد می‌توان به آیات زیر اشاره کرد: [همه شما منافقان و کافران در نفاق و کفر] مانند کسانی هستید که پیش از شما بودند؛ آنان از شما نیرومندتر و اموال و فرزندان‌شان بیشتر بود؛ آنان از سهمشان [که در دنیا از نعمت‌های خدا داشتند در امور باطل] بهره گرفتند؛ پس شما نیز از سهمتان همان گونه که آنان از سهمشان بهره گرفتند بهره گرفتید، و به صورتی که [آنان در شهواتشان] فرو رفتند فرو رفتید؛ اینانند که اعمالشان در دنیا و آخرت تباه و بی اثر است و در حقیقت اینانند که زیانکارند^۴ (توبه، ۶۹)؛ خداوند، پرده‌ای از سرگذشت اقوام گذشته را کنار می‌زند؛ مردمانی نیرومند و ثروتمند که با تمام ظرفیت‌شان از نعمت‌های دنیا بهره بردند، اما این بهره‌مندی رنگ الهی نگرفت - تنها به منفعت‌جویی و خوش‌گذرانی کشیده شده است. حاصل این شیوه زندگی کردن، موجب از بین رفتن عمر خود و از سعادت حقیقی - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - محروم مانده اند «ای اهل ایمان! شما را چه عذر و بهانه ای است هنگامی که به شما گویند: برای نبرد در راه خدا باشتاب [از شهر و دیارتان]

۱. وَلَا تَمْسُ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا.

۲. يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا فَبَشِيرُهُ عَذَابٍ أَلِيمٍ.

۳. چنانکه پیش تر گفته شد در این تحلیل دنیای مدموم مدنظر است نه دنیا به عنوان مزرعه آخرت.

۴. كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَائِقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلَائِقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلَائِقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حِطَّتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ.

بیرون روید؛ به سستی و کاهلی می گرایید [و به دنیا و شهواتش میل می کنید؟!]. آیا به زندگی دنیا به جای آخرت دل خوش شده‌اید؟ کالای زندگی دنیا در برابر آخرت جز کالایی اندک نیست^۱ (توبه، ۳۸)؛ زمانی که ندای جهاد و فداکاری در راه خدا بلند می‌شود، بسیاری سستی و کاهلی پیشه می‌کنند و زندگی دنیا را ترجیح می‌دهند به آخرت، این وابستگی به راحتی و لذت، همان آفتی است که مردمان گذشته را به ناکامی و تباهی کشاند و اگر انسان هوشیار نباشد، همان سرنوشت تلخ دوباره برای او رقم خواهد خورد و ثمره تلاششان را در همین دنیا دریافت خواهند کرد؛ «کسانی که زندگی دنیا و زیور و زینتش را بخواهند، ثمره تلاششان را به طور کامل در [همین] دنیا به آنان می‌دهیم و در اینجا چیزی از آنان کاسته نخواهد شد^۲ (هود، ۱۵)»؛ بزرگ‌ترین زیانکاران کسانی‌اند که عمرشان را به کارهایی گذرانند که برخلاف حقیقت و ایمان - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - بود و گمان می‌کردند کار نیکی انجام می‌دهند، اما به دلیل انکار خدا و مسخره کردن پیامبران، همه تلاش‌هایشان بی‌ثمر و بی‌ارزش شد و عاقبت‌شان جهنم است «آیا شما را از زیانکارترین مردم آگاه گردانم؟» [آنان] کسانی‌اند که کوشش‌شان در زندگی دنیا به هدر رفته و خود گمان می‌کنند که کار نیک انجام می‌دهند آنان کسانی‌اند که آیات پروردگارشان و دیدار او را انکار کردند؛ پس عمل‌هایشان باطل شد و روز قیامت برای آنان [وزنی] نخواهیم نهاد این [کیفر]، سزایشان جهنم است، به خاطر آنکه کفر ورزیدند و آیات من و پیامبرانم را به ریشخند گرفتند (کهف، آیه ۱۰۳-۱۰۶)» این آیات نشانگر منفعت‌جویی انسان در مقابل دستورات الهی است، وقتی که انسان میل به شهوات دنیوی و مادی پیدا می‌کند از آن حقیقت و ایمان وجودی نسبت به حق تعالی غافل می‌شود.

در پایان، شایسته است به این نکته توجه شود که خداوند متعال همواره باب رحمت خویش را حتی به‌سوی شقی‌ترین بندگان خود گشوده است؛ اما قدرت‌طلبی و منفعت‌طلبی انسان، که ریشه در خودخواهی، خود برترینی و استکبار دارد، مانع از آن می‌شود که انسان این رحمت را ببیند و در مسیر کمال حقیقی - فقر مطلق نسبت به حق تعالی - گام بردارد. کمال انسان نه در تثبیت «منیت» بلکه در عبودیت، تسلیم در برابر فرمان الهی که نتیجه درک فقر بالذات و احتیاج محض نسبت به حق تعالی است، تحقق می‌یابد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۲، ج ۱ ص ۴۰۹).

۱. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَتَأْخُذُكُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ.

۲. مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ.

بعد از توصیف نظام‌مند آیات مرتبط با ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی از منظر قرآن کریم، شایسته است به تحلیل آیات و دلالت آن‌ها بر چگونگی ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی پرداخته شود.

۲.۴. تحلیل آیات اشاره‌کننده به مصادیق ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی

نگارندگان در این بخش سعی کرده‌اند چگونگی غفلت انسان از خواست الهی و روی آوردن به منافع ظاهری و زودگذر را به همان پیوستگی و ترتیبی که پیش‌تر در توصیف آیات آمد مورد کند و کاو قرار دهند. لازم به ذکر است در بخش پیشین سعی شده بود آیاتی که مستقیم یا غیر مستقیم به موضوع ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی اشاره دارد مورد توصیف قرار گیرد و در این بخش سعی بر ایجاد منظومه‌ی نظری بین آیات و استخراج چگونگی ترجیح از میان آن‌ها است مورد بررسی قرار بگیرد که شرح آن چنین است:

۱. برتری طلبی سبب غفلت از حقیقت هستی در مواجهه با فریندگی دنیا

یکی از جلوه‌های ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی، برتری‌طلبی انسان است، این عامل سبب غفلت او از کمال حقیقی می‌شود؛ مانند مثال پیش‌گفته که فرعون به دلیل دست‌نکشیدن از قدرت‌طلبی، گردنکشی و برتری‌جویی، کمال موهوم را بر کمال حقیقی ترجیح داد؛ زرق و برق دنیا، فرعون را طوری فریب داد که گمان می‌کرد با رسیدن به همه منافع خویش دست یافته و در همین دنیای فریبنده به کمال مطلوب رسیده است، زرق و برق دنیا سرمایه‌اندک و زودگذر است که اگر انسان به منافع آن دست یابد، پس از مدتی لذت به‌دست‌آوردنش را از دست می‌دهد. فرعون نیز با رسیدن به گردن‌کشی و برتری‌طلبی، طولی نکشید که لذت آن را از دست داد و سرانجام به ادعای خدایی پرداخت و منافع خویش را در جایگاه استغنا از حق تعالی پنداشت و در نهایت به نابودی و تباهی کشیده شد، خدای متعال می‌فرماید: «بدانید زندگی دنیا تنها بازی و سرگرمی و آرایش و تفاخر شما به یکدیگر و افزون‌طلبی در مال و فرزند است... و زندگی دنیا جز سرمایه‌ای فریبنده نیست»^۱ (حدید، ۲۰)^۲ دنیا ظاهر زیبا و فریبنده‌ای دارد که انسان را در خود غرق می‌سازد تا آنجا که

۱. «اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ... وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ»

۲. لازم به ذکر است دنیا در این تعبیر منظور دنیای مذموم است نه دنیا به مثابه مزرعه آخرت و مسجد محبین حق تعالی (شریف

الرضی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۴۹۳)

می‌پندارد جز این صحنه، عالم دیگری وجود ندارد و همین باعث می‌شود از حقیقت هستی که همانا - درک فقر مطلق در برابر حق تعالی است - غافل گردد و روی به زرق و برق این دنیای فانی آورد، پیامبر خدا می‌فرماید: «دوست داشتن دنیا و دوستی خدا هرگز در یک قلب جمع نمی‌شود»^۱ از این سخن پیامبر می‌توان چنین برداشت کرد که حرکت انسان در مسیر جلب رضایت او، در حقیقت نوعی محبت واقعی به شمار می‌آید. به بیان دیگر، محبت خداوند چنان حقیقتی است که برای غیر، مجالی باقی نمی‌گذارد؛ مگر آنکه دوستی غیر، در واقع جلوه‌ای از همان دوستی خدا باشد. بنابراین، در ساحت توحیدی، غیریت مستقل معنا نمی‌یابد تا دو محبت جداگانه و متقابل فرض شود (خمینی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۲) به عبارت دیگر انسان عین ربط به خدا بوده و هیچ موجودیت، حقیقت یا هویتی از خود ندارد و تنها با وجود خداست که معنا می‌یابد (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ص ۳۲).

۲. تکبر سبب طمع و حرص به دنیا

یکی از جلوه‌های ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی تکبر است، داشتن تکبر در آیات قرآن کریم^۲ با بیان جریان شیطان مورد تحلیل قرار گرفته است، وقتی خدا به شیطان دستور داد به آدم سجده کند، چهار اشتباه بزرگ سبب‌ساز طغیان او در برابر حق گردید:

الف) خودبرتربینی و معیارسازی نادرست: گفت: من از آتش هستم و او از خاک، پس آدم از من پایین‌تر است یعنی جنس خودش را که آتش است مهم‌تر از فرمان خداوند دانست.

تکبر در برابر فرمان خدا: شیطان در برابر فرمان پروردگار به تکبر ایستاد؛ سجده بر آدم را مایه کاستی و فروآمدن از جایگاه خود پنداشت، و همین گمان نادرست او را به سرپیچی از دستور الهی کشاند.

دل‌بستگی کور به اندیشه خود: بعد از دستور خدا، خداوند از او پرسید: «چه چیز تو را بازداشت؟» شیطان فرصت داشت اعتراف کند که خطا کرده؛ ولی باز همان جمله مقایسه‌ای را تکرار کرد: «من از او به‌ترم مرا از آتش آفریده‌ای و او را از گل آفریده‌ای»، آن‌چنان شیطان در فکر خود اسیر شد که باور غلط خود را بر حقانیت ترجیح داد که حتی گفت‌وگو با خداوند هم نتوانست آن را بشکند.

۱. حُبُّ الدُّنْيَا وَ حُبُّ اللَّهِ لَا يَجْتَمِعَانِ فِي قَلْبٍ أَبَدًا (ابی فارس، ۱۴۱۰، ج ۲ ص ۱۲۲).

۲. هنگامی که به فرشتگان گفتیم: «به آدم سجده کنید!» پس [همه] سجده کردند، جز ابلیس که سر باز زد و تکبر ورزید و از کافران شد (بقره، ۳۴)،

ترجیح خواسته خود بر اطاعت خدا: کفر شیطان فقط انکار زبانی نبود؛ بلکه در عمل گفت: «آنچه من تشخیص می‌دهم درست است، نه آنچه خدا دستور داده.» در نگاه توحیدی، این بزرگ‌ترین انحراف است، چون جایگاه «حق مطلق» را از خدا گرفته و به «خود» داده است. این طرز فکر سرچشمه خیلی از فسادها و شکستن مرزهای الهی می‌شود که اگر ملاحظه نشود زندگی انسان، زندگی شیطانی خواهد بود.

پس طغیان شیطان فقط یک «نه گفتن» ساده نبود، بلکه نتیجه‌ی این بود که خودش را بالا گرفت، حرف خدا را کوچک شمرد، در فکر غلط خود گیر کرد، و خواسته‌ی خودش را جای حکم خدا گذاشت و دچار استکبار در برابر فرمان الهی گردید.

۳. ترجیح منافع دنیوی سبب بی‌ثباتی در معیار تصمیم‌گیری و عمل

یکی از نمونه‌های ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی ترجیح منافع دنیوی بر آخرت است که سبب بی‌ثباتی انسان در معیارهای تصمیم و عمل می‌شود؛ بی‌ثباتی به این معنی است که انسان تابع معیار و موقعیت صحیح نباشد و هر لحظه معیار خود را تغییر دهد و این ریشه در خود نشناختن است، چنانکه برخی متفکرین در تحلیل نظریه آیت‌الله جوادی‌آملی گفته‌اند: اگر انسان خود را نشناسد، بی‌تردید فریب می‌خورد و دچار خطا می‌شود. قرآن کریم با آشکار ساختن لغزشگاه‌های انسان - مانند شهوت، غضب، وهم، خیال و نیز نقاط ضعف وجودی او - وی را به حقیقت خویش آگاه می‌سازد و راه‌های غلبه بر شیطان و تهذیب نفس را به او می‌آموزد. به‌ویژه در معرفی ابزارها و شیوه‌های وسوسه‌گری شیطان، اصرار می‌ورزد تا انسان بداند با چه خطری روبه‌روست و شعله‌ی سوزان غضب و عصبیت چگونه می‌تواند او را در دام خویش افکند (کریمی، رحمانی، ۱۳۹۹، ص ۱۵)؛ به عنوان مثال فرض کنید شخصی به خاطر منافع و سود مادی، احترام، حسن اخلاق و حقوق دیگران را رعایت می‌کند اما زمانی که منافع شخصی و دنیوی او در خطر باشد احترام، حسن اخلاق و رعایت حقوق دیگران را نادیده می‌گیرد چنین شخصی به انسان نگاه ابزاری دارد یعنی آنها را ابزار تأمین منافع دنیایی خود می‌داند به این معنا که اگر منافع او را تأمین کردند مورد احترام هستند و در غیر این صورت، نادیده گرفته خواهند شد تا جایی که حتی اگر به نابودی آنها منجر شود. همان طوری که در آیات قرآن اشاره شد، مردمانی در گذشته بودند که از تمام ظرفیت‌های دنیا استفاده کرده‌اند اما این استفاده آنها را به کمال حقیقی - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - نرسانده بوده و سبب ترجیح منافع دنیوی بر آخرت را فراهم آورده بود، امام حسین علیه السلام می‌فرمایند: «همانا مردمان

بنده دنیايند و دين خرده غذاي چشيدن بر زبان آنهاست و هر جا منافعشان [به وسيله دين] بيشتر تأمين شود زبان به دفاع از دين مي چرخانند و چون به بلا آزموده شوند آنگاه دين داران اندكند (ابن شعبه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۴۵).

چنانكه بيشتر مستدل شد تحليل نگارندگان اين است كه مصاديق شمرده شده از ترجيح منافع شخصي بر خواست الهي داراي پيوستگي و ترتيب بر يكدیگر هستند، به اين معنا كه چنانچه فردي دچار توهم برتري شده و در باطن خود برتري طلبی داشته باشد، خوي نفساني برتري طلبی در وجود او رشد و نمو کرده و تكبر به مثابه جلوه‌ی بیرونی و عملی برتري طلبی رخ نموده و از آن جا كه دنيا را محل بروز اين برتري موهوم مي يابد، دنيا طلبی و بی ثباتی در معيار برای او نهادينه گشته و موجبات دوری از حقيقت واقعی - کمال حقيقي - را فراهم خواهد آورد.

بعد از بيان کردن مصاديق ترجيح منافع شخصي بر دستورالهي شايسته است به راهكار مقابله با آن پرداخته شود.

۵. راهكار مقابله با ترجيح منافع شخصي بر خواست الهي

در اين بخش نگارندگان سعی کرده‌اند راهکارهای مقابله با ترجیح منافع شخصی برخواست الهي را تبیین کنند؛ همان طور که در مطالب فوق اشاره شد منفعت طلبی به طور مطلق نامطلوب نیست، اينکه انسان دنبال منفعت کم - کمال موهوم - باشد اين نوع منفعت طلبی سبب عدم مطلوبیت می گردد و انسان را از آن کمال حقيقي - درك فقر مطلق نسبت به حق تعالی - دور می کند، خداوند متعال برای اینکه انسان به آن منفعت بالا - کمال حقيقي - دست پیدا کند با زبانی سرشار از مهر و محبت او را راهنمایی می کند و در آیات قرآن کریم می فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده اید! آیا شما را به تجارتي راهنمایی کنم که شما را از عذاب دردناک رهایی می بخشد؟! (صف، ۱۰)» کلمه تجارت در این آیه به سود و منفعت طلبی اشاره دارد و کلمه نجات از عذاب یعنی جلوگیری از زیان بزرگ، حتی اگر سودی مشاهده نکردی، ترس از عذاب باعث می شود به سمت کار درست بروید، در آیه بعد می فرمایند: «به خدا و پیامبرش ایمان آورید، و با اموال و جان هایتان در راه خدا جهاد کنید؛ این [ایمان و جهاد] اگر [به منافع فراگیر و همیشگی آن] معرفت و آگاهی داشتید، برای شما [از هر چیزی] بهتر است^۱ (صف ۱۱)» در این آیه خداوند متعال ایمان و جهاد در راه خود را (رضایت الهي)

۱. تُوْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

بالاترین منفعت طلبی انسان می‌داند؛ در آیه دیگر می‌فرمایند: «از مردم کسی است که جان‌ش را برای خشنودی خدا می‌فروشد [مانند امیرالمؤمنین (علیه السلام)] و خدا به بندگان مهربان است»^۱ (بقره، ۲۰۷) این آیه و آیه قبلی به صراحت اشاره می‌کند که مردم جان‌شان را می‌دهند تا به کمال حقیقی - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - برسند، همچنین روایاتی است که می‌فرمایند: بندگان بر سه گونه‌اند: گروهی از روی ترس خدا را عبادت می‌کنند و این، عبادت بردگان است. گروهی دیگر خداوند عزوجل را به انگیزه دست‌یافتن به پاداش می‌پرستند و این، عبادت مزدبگیران است. و گروهی خداوند عزوجل را بدان سبب عبادت می‌کنند که او را دوست می‌دارند؛ و این، عبادت آزادگان است و برترین نوع عبادت به شمار می‌آید (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲ ص ۸۴).

با توجه به آیاتی که بیان شد می‌توان سه راهکار به هم پیوسته و متکامل برای مقابله ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی تبیین کرد، سعی نگارندگان این بوده که راهکارها متناسب با مراحل آسیب پیش گفته باشد، به این معنا که فهم و آگاهی مقدمه تصحیح برتری موهوم و توجه انسان به جایگاه حقیقی خود شده و این توجه سبب می‌شود که انسان به یگانه برتر عالم مؤمن شده و وجهه همت خود (جهاد) را در طلب رضای او قرار داده و با شناخت صحیح دنیا و آخرت را در جایگاه درست خود قرار دهد تا آنجا که اگر از جانب حق تعالی مأذون بود جان خود را در راه او ایثار خواهد کرد. پس از این بیان اجمالی در ترتب راهکارها هریک از آن‌ها به تفصیل بیان خواهد شد:

الف) فهم و آگاهی: بهترین هنر برای انسان، فرزاندگی و عقل او است، در فضیلت عقل همین بس است که حتی کسانی که آن را ندارند می‌کوشند تا خود را فرزانه و عاقل معرفی کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۴۰)؛ فهم و آگاهی انسان نسبت به حقیقت جهان بنیادین است و به عنوان یکی از راهکارهای اساسی برای غلبه بر ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی مطرح می‌شود؛ زیرا دسترسی به حقیقت، ضرورت تبعیت از آن را در مقام نظر آشکار می‌سازد اما در مقام عمل به‌کارگیری علم به حقیقت نیازمند آمادگی نفس از طریق تزکیه است، در همین راستا، دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی نقش تعیین‌کننده و تقدم عمل و تزکیه نفس بر علم را در این فرآیند تبیین می‌کند:

۱. وَمِنْ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ.

«سالکان مجاهد در طریق حقیقت باید علوم فکری و معارف یقینی نظری را بعد از تصفیه قلب فراهم نمایند تا این علوم نسبت به یافته‌های ذوقی آنان به منزله علم آلی، مانند منطق نسبت به حکمت باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۶)»، از سخن ایشان می‌توان این‌گونه برداشت کرد که فهم و آگاهی به طور مطلق راه رسیدن به فقر مطلق نیست بلکه نیازمند ترکیه نفس یا به تعبیری تصفیه قلب که مورد تأکید آیت‌الله جوادی آملی است شرط لازم برای تجلی و پذیرش دلالت الهی (فهم حقیقت) است. چرا که نفس ترکیه شده می‌تواند برتری موهوم از برتری حقیقی را دریافته و در این مرحله کمال یافته، انسان درک می‌کند که منفعت شخصی و مادی پایین‌ترین مرتبه کمال است و اگر عمق ادراک کمال حقیقی (درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی) را به درستی دریابد، در مسیر تقرب الهی بر یکدیگر سبقت می‌گیرند؛ درست همان‌گونه که در حالت عدم درک منفعت حقیقی، افراد بر سر مال و ثروت سبقت می‌گیرند، بنابراین تحقق کامل و عمومی آن «فهم و آگاهی بنیادین» است که هدف نهایی سلوک مبتنی بر تصفیه قلب و هدایت الهی محسوب می‌شود.

ب) ایمان و جهاد: یکی دیگر از راهکارهای مقابله با ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی ایمان و جهاد است؛ خداوند در سوره صف که پیش‌تر بیان شد مهم‌ترین سرمایه بشری را جان و مال انسان مطرح می‌کند و انسان سود و منفعت خود را بیشتر در حفظ آن می‌داند و این نوعی کمال موهوم به حساب می‌آید؛ خداوند متعال برای اینکه انسان به کمال حقیقی - درک فقر مطلق نسبت به حق تعالی - برسد می‌گوید: جان و مال خود را در راه خدا و پیامبر - ایمان و جهاد - بدهید تا به کمال حقیقی دست پیدا کنید، بنابراین اگر انسان فهم و آگاهی درستی داشته باشد، می‌فهمد که این راه - ایمان و جهاد - صحیح است و انسان دیگر از بخشیدن مال یا به خطر انداختن جان‌ش برای هدفی بزرگ‌تر ترسیده بلکه برای رسیدن به این خیر از دیگران سبقت می‌گیرد چراکه باور دارد آنچه را از دست می‌دهد - کمال موهوم - در مقایسه با چیزی که به دست می‌آورد - کمال حقیقی - ارزشی ندارد. به نظر می‌رسد می‌توان گفت جهاد در این موضع جهاد مطلق یعنی سعی در جهت رضای الهی است اما مصادیق اتم آن که جهاد با مال و جان است در آیه مورد اشاره قرار گرفته است.

ج) از خودگذشتگی در راه خدا: یکی دیگر از راهکارهای مقابله با ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی از خودگذشتگی در راه خدا است؛ لازم به ذکر است از خودگذشتگی در شرایط خاص مانند لزوم ایثار جان برای حفظ دین یا جهاد که پیش‌تر بیان شد مطمح نظر است چنانکه در

آیه قرآن آمده است: بعضی انسان‌ها آن قدر به رضایت او ایمان دارند که حاضرند جان خودشان را در راه خدا - البته در موارد مشروع و مأذون - ایثار کنند (بقره، ۲۰۷)، مانند امیرالمؤمنین علیه السلام در لیله المبیت که جان خود را به فدای پیامبر خدا کرد تا رضایت الهی را به دست آورد (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ج ۱۰، ص ۲۵۶) از نگاه طبیعی، جان انسان مهم‌ترین دارایی او است و طبیعی است شخصی که به معنای موهوم منفعت طلب است، جان خویش را حفظ کند، اما قرآن می‌خواهد همین حس منفعت طلبی را به سطح بالاتری برسد تا انسان بتواند به آن - کمال حقیقی - دست یابد؛ بنابراین اگر انسان بخواهد به کمال حقیقی برسد باید از خودگذشتگی کند تا به او برسد.^۱

تحلیل نگارندگان این است که انسان اگر بخواهد به کمال حقیقی برسد باید این سه راهکار به هم پیوسته را عملیاتی کند تا به کمال حقیقی دست یابد، نخستین آنها فهم و آگاهی است که اگر به درستی تبیین نشود گمان می‌کند تمام منافع در همین دنیا است و دیگر نوبت به ایمان و جهاد و خودگذشتی در راه خدا نمی‌رسد زیرا درکی از این‌ها وجود ندارد مانند: فرعون که خود را در جایگاه استغناء از خداوند متعال مشاهده می‌کرد و تمام منافع خود را در این دنیا قرار داده بود پس در نتیجه در مرتبه نخست، فهم و آگاهی مطابق با واقع که مبتنی بر ترکیه نفس است، بالاترین مرتبه انسان به شمار آمده و مراتب بعدی - ایمان و جهاد و خودگذشتگی در راه خدا - در واقع به تبع این مرتبه در وجود انسان شکل خواهند گرفت.

۶. نتیجه‌گیری

تحلیل نمونه‌های اصلی و ریشه‌ای قرآنی - اخلاقی ترجیح منافع شخصی بر خواست خدای متعال از منظر آیت‌الله جوادی آملی این یافته را در پی داشت که مصادیق ریشه‌ای در ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی عبارتند از: برتری طلبی، تکبر و ترجیح دنیا بر آخرت.

با تحلیل مصادیق این نتیجه را به دست آمد که انسان با نادیده انگاشتن حقیقت خویش به عنوان بنده و فقر محض نسبت به حق تعالی دچار برتری طلبی موهوم شده و از آن‌جا که این نوع برتری طلبی در واقع در مسیری غیر الهی پیشرفت کرده و خوی نفسانی برتری طلبی تبدیل به تکبر

۱. بار دیگر تأکید می‌شود این از خودگذشتگی در شرایط خاص مد نظر بوده و با ملاحظه «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره،

۱۹۵)؛ خود را به هلاکت نیندازید. صورت می‌گیرد.

شده و این تکبر در مظاهری مانند دنیاطلبی و بی‌ثباتی در معیار متبلور شده و این مصادیق قرآنی سه‌گانه - برتری‌طلبی، تکبر و دنیاطلبی - از ترجیح منافع شخصی بر خواست الهی موجبات دوری از کمال حقیقی و سقوط به ورطه کمال موهوم را فراهم می‌آورد.

راهکارهای مقابله با ترجیح منافع شخصی بر دستورات الهی را نیز به ترتیب مصادیق می‌توان این‌طور جمع‌بندی کرد که فهم و آگاهی ابتدا انسان را به حقیقت خویش که همان ربط و فقر محض نسبت به حق تعالی است متوجه کرده و این توجه به شرط آن‌که همراه با عمل متناسب با این آگاهی باشد به ایمان و جهاد در راه حق منجر شده و هرگونه خودانگاری از وجود او رخت بسته و جای خود را به از خودگذشتگی در راه خواست الهی خواهد داد. از آن‌جا که این سیر منطبق بر منطق توحیدی و حیانی است می‌توان گفت در مسیر تربیت برای ترجیح خواست حق بر خواست نفس از منطق اخلاق و حیانی پیروی می‌کند.

پیشنهاد پژوهشی که در پایان به نظر نگارندگان می‌رسد این است که می‌توان این مطالعه را به صورت تطبیقی با سایر علمای تفسیر مانند علامه طباطبائی، آیت الله مکارم و ... انجام داده و همچنین می‌توان این مباحث را از منظر مکاتب اخلاقی مانند اخلاق فضیلت‌مدار، اخلاق فلسفی و ... مورد کندوکاو قرار داده و نتایج آن در تعالیم اخلاقی بکارگیری شود.

منابع

قرآن کریم.

- ابن ابی الحديد، عبد الحميد بن هبه الله، ۱۴۰۴ هـ. ق، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي (ره) - قم - ايران.
- ابن شعبه، حسن بن على، ۱۳۶۳، تحف العقول عن آل الرسول، جامعه مدرسين حوزه علميه قم. دفتر انتشارات اسلامي قم.
- ابی فراس، ورام، ۱۴۱۰ق، مجموعه ورام (تنبيه الخواطر و نزاه النواظر)، مكتبة فقيه، قم - ايران، چاپ اول.
- احمدزاده، سيد مصطفی، ۱۳۸۷، «دنياگرایی، آسیب فرهنگی از منظر قرآن»، شماره ۵۴-۵۵.
- انصاری، خواجه عبدالله، ۱۳۸۷، شرح منازل السائرين (براساس شرح عبدالرزاق کاشانی، نگارش علی شیروانی)، انتشارات آیت اشراق، قم، چاپ اول.
- بشیری، ابوالقاسم، تابستان ۱۳۹۳، «نظریه انگیزش در اندیشه اسلامی»، سال هفتم، شماره دوم پیاپی ۲۶، صص ۳۹-۶۰.
- جعفری، یعقوب، ۱۳۹۷ اسفند، «مدد رسانی خدا هم به دنیا خواهان و هم به آخرت خواهان»، درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۶۹۴ (۵ صفحه از ۲۱-۲۵).
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۲، شریعت در آینه معرفت، مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ مروی.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۰، تفسیر تسنیم، مرکز نشر اسراء، قم - ايران، چاپ اول.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۱، تفسیر تسنیم، مرکز نشر اسراء، قم ايران.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۱، صورت و سیرت انسان در قرآن، مرکز نشر اسراء، قم - ايران.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، حیات حقیقی انسان در قرآن، مرکز نشر اسراء، قم، چاپ چهارم.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸، تفسیر تسنیم، مرکز نشر اسراء، قم ايران.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، اسراء، قم - ايران.
- خمینی، روح الله، ۱۳۸۹، شرح چهل حدیث، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ پنجاهم.
- زمانی، سید مسعود، ۱۳۹۹، «مابعدالطبیعه و تعریف ارسطویی «انسان حیوان ناطق است» در اندیشه هایدگر»، نشریه متافیزیک، شماره ۲۹، صص ۱۱۳ - ۱۳۰.

- شریف الرضی، محمدبن حسین، ۱۴۱۴ هـ. ق، نهج البلاغه، تصحیح و تحقیق صبحی صالح، انتشارات هجرت، قم، چاپ اول.
- شیخ طبرسی، ۱۴۱۵-۱۹۹۵، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ط موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت - لبنان، چاپ اول.
- شیخ کلینی، ۱۴۰۷، کافی، تهران - ایران، چاپ چهارم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۱۴ هـ. ق. بدایه الحکمه، انتشارات جامعه مدرسین، قم، چاپ اول.
- طباطبائی، محمدحسین، ۱۳۷۴، المیزان فی تفسیر القرآن، اسماعیلیان.
- فیض الاسلام اصفهانی، علی تقی، ۱۳۷۸، ترجمه و تفسیر قرآن عظیم، ناشر فقیه، تهران - ایران.
- کرمی، محمد، رحمانی، عبدالحمید، ۱۳۹۹، «عوامل و موانع سلامت معنوی از منظر علامه جوادی آملی»، نشریه اخلاق و حیانی، بهار و تابستان، سال ۸ شماره ۲، صص ۵ - ۳۷.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، ط دار الکتب الاسلامیه، تهران، چاپ سی دوم.
- ملاصدرا، صدر الدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۱۳۶۸، الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، انتشارات مکتبة المصطفوی، قم.
- موفق، علیرضا؛ محمدهاشمی، حسین، ۱۳۹۶، «نگاه تفسیری آیت الله جوادی آملی به مراتب محبت الهی در عالم هستی»، علوم قرآن و تفسیر معارج، پاییز و زمستان، سال ۳، شماره ۱، صص ۳۵ - ۵۷.
- هاشمی، سیدعلی، اسدیان شمس، علی، ۱۳۹۹، «سعادت دنیوی از منظر اهل بیت (حقیقت، اسباب و اهداف)»، نشریه حدیث‌پژوهی، بهار و تابستان، شماره ۹، صص ۸۰ - ۱۰۵.